

BAYAT KİLİMLERİNİN ÇİÇEKTEN DİLİ

*Türk Dokuma Sanatında
Bitki Motifleri*

MURAT ÖZTABAK

Orta Asya, İran, Anadolu ve Kafkaslarda hayvancılıkla uğraşan konar-göçerler, uzun seyahatlerinde; kötü hava koşullarından korunmak amacıyla keçi yününi kullandılar. Sonraları, konar-göçer hayatın vazgeçilmezlerinin başında gelen çadırların toprak zeminlerinden dolayı oluşan rutubeti engelleyebilmek için, keçi tüyünden ördükleri ve “kilim” adını verdikleri bu dokumalarla çadır zeminlerini kapladılar. “Kilim”, dokuma yaygıların bir türüne verilen isim olarak tanımlanmakla birlikte bilinen en eski dokuma türlerinin başında gelir. Yöreye göre çözgü veya anış denilen dikey ve atkı, geçki, argaç, ara geçki ya da argeç denilen yatay iplerle dokunan, iki tarafı aynı, havsız yaygılar olan bu dokuma ürünleri yani kilimler, nesiller boyu aktarılan zengin bir geçmişe sahiptir. Bazen iplerin dikey veya yatay yoldan ilerletilmesiyle yahut birkaç çözgü atlatılmasıyla motif işlenmiş cicim (cecim), zili (sili), sumak gibi diğer düz dokuma yaygılara da kilim denir.¹

Türk halk sanatının evrensel boyutta netleşen en güzel örnekleri halı, kilim ve dokumalardadır. Türklerin Orta Asya’dan beri süregelen dokumacılık geleneği, Anadolu’nun fethi ile birlikte farklı bir boyut kazanmıştır. Zira Anadolu içlerine ilerleyen Türkler, ileri düzeyde bir dokumacılık sanatı ile karşılaşmışlardır. Alacahöyük’te gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda bulunan gümüş kirmanlar (M.Ö. 3 000–2 000), Gordion’da bulunan Frigyalılara ait sumak ve cicim dokuma parçaları, Çatalhöyük’te yapılan kazılarda Neolitik Çağ’a (Cıralı Taş çağı) ait (M.Ö. 6 000) dokuma parçaları, dokumacılığın Anadolu’da ne denli gelişmiş olduğunu gösteren örneklerdir.

Selçukluların 1071’de Anadolu’yu fethiyle birlikte, Orta Asya’dan yoğun bir göç dalgası başlamıştır. Takip eden yıllarda, gerçekleşen bu göçler ile birlikte Anadolu’nun demografik yapısı değişmiş ve Türkler, Anadolu’da yerleşik bulunan toplumlar ile etkileşim içine girmeye başlamışlardır. Bu durum, beşerî birçok alanda olduğu gibi, sanat ve zanaat alanlarında da her iki tarafta değişimlere yol açmıştır. Anadolu’ya XI.

Bindallı.

yüzyılda gelen Türklerin beraberinde, keçe, çadır, düğümlü halı gibi malzemelerinin yanında kilim dokumayı da getirmesi önemli bir hâdisedir. Göçer bir toplum için ideal boyutta yapılan portatif taşınabilir dokuma aletleri her gittikleri yere bu aletleri de götürme şansı vermiştir.² Bu kilimler öyle çok ünlenmiştir ki, XIII. yüzyılda Anadolu’yu keşfe çıkmış Marco Polo’nun da dikkatini çekmiştir. Selçukluların Anadolu’da başlattığı kilim dokuma zanaatının, süregelen yıllarda; Osmanlılar tarafından da geliştirilerek devam ettirildiğini söylemek yerinde olacaktır. Bu dönemde, İzmir, Uşak, Manisa, Muğla, Burdur, Isparta, Kırşehir, Kayseri, Konya, Sivas, Maraş en önemli dokuma merkezlerinin bazılarıdır. Osmanlı döneminde tarihlendirilen düz dokuma yaygıların bir kısmı İstanbul Türk-İslâm Eserleri ve İstanbul Vakıflar Halı ve Kilim Müzesi’nde bulunmaktadır.³

ANADOLU’DA KULLANILAN KİLİM MOTİFLERİ

Kilim, Türkçe bir kelimedir ve bir Türk dokuma geleneğidir. Türklerin İslâm dinini kabul etmesiyle birlikte, canlı figürlerinin tasvir edilmesinin inanç gereği yasaklanmasıyla dokuma zanaatında bitki motiflerine ağırlık verilmiştir. Bu yönüyle bakıldığında, kilimlerde neden ağırlıklı olarak bitkisel ve geometrik motiflerin karşımıza çıktığını anlamak zor olmayacaktır. Bir sembol dünyası olan kilimler, soyut resmin belki de en güzel örneklerini oluştururlar. Bu semboller, insanın iç dünyası ile doğa arasındaki ilişkide birer köprü görevi görür ve en içten duygulara tercüman olur. Üzüntüler, sevinçler, heyecanlar, hasret hatta haset gibi beşerî duyguların hemen hepsinin bu motiflerde yeri vardır.

Anadolu kilimlerinde rastlanan motifler, taşıdığı anlamlara göre gruplandırılmıştır. Doğum ve çoğalma ile ilgili olanlar, hayatı simgeleyen motifler ve ölüm ile ilgili olanlar olmak üzere üç gruba ayrılan bu desenlerin her biri, dokundukları bölgelere göre farklılık gösterebiliyorlar.⁴

Dişiliğin ve doğurganlığın simgesi eli belinde motifi erkekliğin, güç ve kudretin simgesi koç boynuzu motifi,

(üst) Bitiraklı, (alt) Başaklı.

dut, karpuz, nar, ağaç, çiçek, sular, dağlar gibi canlı/cansız varlıklardan türetilen bereket motifi, ölüm ve doğum döngüsünün anlatıldığı insan motifi, mutluluğu simgeleyen yıldız motifi, evlilik isteğinin kilim dili ile söylenmiş hâli olan saç bağı motifi ve âşıkların birbirine olan bağını simgeleyen bukağı motifi gibi simgeler doğum ve çoğalma grubunda zikredilebilir.

Suyun önemine atıfla stilize edilen suyolu motifi, tarlalarda bulunan zararlı bir bitkiden esinlenilerek oluşturulan pıtrak motifi, muska, el ve nazarlık motifleri, göz motifi, çengel ve haç motifleri, yılan, ejder ve kurt motifleri, ölümsüzlüğü ve ölümden sonraki hayata duyulan umudun anlatıldığı hayat ağacı ve im motifleri de insan hayatını simgeleyen, hayata dair umutların ve korkuların dokunduğu motifler arasında en önemlileridir. Tüm bunların yanında, bir de kuş motifi kullanılmaktadır ki, bu da başlı başına ölümü simgeleyen motifler gurubuna dâhil edilmektedir.

Anadolu kilimlerinde görülen motifler, dokundukları yerlere göre farklılıklar gösterir. Türklerin İslâmiyet’i kabulü, kilim dokumalarındaki desenlerde daha çok tabiatın faydalanmalarına sebep olmuştur. En fazla rağbet gören motifler, çiçek, yaprak, ağaç ve meyvedir. Ayrıca motiflerde, çam, çınar, selvi ve söğüt ağaçlarının da kıymeti büyüktür. Çiçeklerden ise, narçiçeği, karanfil, lâle, gül, sümbül gibi bitkiler de Türk dokuma kültüründe kendilerine fazlasıyla yer bulmuştur.⁵ Kullanılan bu bitki motiflerinin Afyon-Bayat kilimleri özelinde ise özel bir hikâyesi var.

BAYAT KİLİMLERİNDE İŞLENEN BİTKİ MOTİFLERİNE BİRKAÇ ÖRNEK

Devleti ve nimeti bol, “devlet ve nimet sahibi” mânâsına gelen Oğuzların Bayat Boyu, Anadolu’nun birçok yerine göçerek yerleşmiş ve bu yerleşim yerlerinden birisi de şimdiki Afyon-karahisar ilinin Bayat ilçesi olmuştur. Kilimcilik konusunda çok ileri düzeyde olduğu bilinmekte olan Bayat boyu, bitki köklerinden renkli boyalar elde etmeyi ve dokumaya desen vermeyi başarak en sağlıklı ve en güzel ürünü insanlığa armağan etmiştir.

Bayat kilimlerinde kullanılan boya, tamamen doğaldır. Kök boya tekniğiyle, Bayat ve köylerindeki kadınlar tarafından kirman denilen aletle eğrilen saf yün, bu teknikle boyanarak farklı ve canlı renkler elde etmek suretiyle dokumaya hazır hale getirilmektedir.⁶ Her rengin bir anlamı vardır. Her renk, her ilmek bir hikâyenin satırbaşdır. Bir ilmek heyecan katar kilime, diğer bir ilmek sevinç, başka bir ilmekte hüznün ve acının saçları örülür renklerle. Renklerin ve ilmeklerin tamamı bir araya geldiği zaman kilim ortaya çıkar ve başlar hikâyesini anlatmaya.

Kilimi halıdan ayıran en önemli özellik ilmeklerdir. Halıda desen ve yüzeyinin çözümlerinin üstüne tek tek ilmek atılır. Kilim ise, özgü aralarında sürekli gidip gelen renkli atkı yu-makları ya da mekiklerle dokunur. Bu dokuma tarzıyla kilimin yüzeyi ince ve düz olur. Arka ve ön yüzü arasında fark olmaz. Dokuma tekniğinden dolayı kilim desenleri geometriktir. Doğada var olan şekiller, dokumacının elinde çeşit çeşit, renk renk desenler olarak kilime işlenir. Göçebe Orta Asya kavimlerinden günümüze ulaşan en özel dokuma

sanatı olan kilimlerin hikâyesi böyle başlar. Her ilmekte özlem tazelenir, beklenen sevgiliye duygular böyle anlatılır. Her duygu göz nuruna dönüşür ve kilimde ölümsüzleşir.

Hayat Ağacı “Bir özgürlük müca-delesinin hikâyesi...” Türklere özel mitolojik bir sembol olan çınar ağacı, bu kilimin esin kaynağı olmuştur. Kilimin ismi hayat ağacıdır. Çünkü her bir dal, Türk milletinin ayrı boylara ayrıldığını ancak, bir kökten geldiğini ve dünyaya yayıldığını göstermektedir. Ağaçtaki kuşlar ise özgürlüğü, gökyüzüne ve yeryüzüne hâkim olma isteğini simgelemektedir. Ağacın büyüklüğü devletin gücü ve uzun ömrünü, ağacı çevreleyen insan figürleri ise devlete bağlı yenilmez Türk askerini vurgulamaktadır.

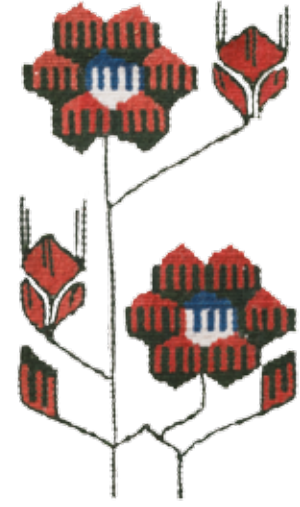
Türk inanç sisteminin en önemli parçası olan kutsal ağaç ya da hayat ağacı, bütün ağaçlardan daha büyük, heybetli, gösterişli ve uzundur. O, bütün ağaçları bünyesinde barındırır, “Han Ağacıdır”, Dede Korkut kahramanlarının ifadesiyle “Kaba Ağacıdır”.⁷ Bazı Altay ef-sanelerine göre de göğün onikinci katına kadar yükselen dünya dağının üzerinde bir kayın ağacı vardır. Hayat suyu da

bu kayın ağacının altındaki bir çukurda bulunur. Hayat ağacı ile hayat suyu yer-yüzünde en çok yayılmış inançlardan-dır. Hayat ağacı motifinin Anadolu’da dokuma ve diğer el sanatı ürünlerinde sıklıkla kullanıldığı görülür.⁸

Bıtıraklı “Türkmen gelin ve kay-nanasının hikâyesi...” Türkmen gelini ve kaynanasını konu alan bu kilimin hikâyesi oldukça ilginçtir. Geçmişten günümüze süre gelen gelin-kaynana arasındaki çekışmeyi anlatır. Kilim dokuyarak eşine maddî destek sağla-maya çalışan Türkmen gelini, güzel mi güzel bir kilim dokur. Dokuduğu kilimi kaynanası ister. Gelin bu isteği kabul etmez ama kaynana almakta kararlıdır. Bunun üzerine, gelin kırdan topladığı “dikenli bıtırak” denilen bitkiyi kayna-nasının odasındaki kilimin üzerine atar. Kaynanası, kilimin üzerine yalın ayak bastığı için canı yanar. Bundan dola-yı kaynana bu kilimi kaldırıp gelinin yüzüne atar ve gelinin yüzü yaralanır. O günden sonra bu kilimin adı “bıtıraklı kilim” olarak kalır. Merkezde bulu-nan motifler bıtırak ya da pıtrak olarak isimlendirilen bitkiyi, orta beyaz zemin içindeki şekil, soktuğu zaman insanı zehirleyip süründüren akrep modelleri-ni, kilimi çevreleyen eli belinde figürler ise kaynanayı simgeler.

Anadolu el sanatlarında kullanılan pıtrak motifi, bu bitkinin bir stilizasyonudur. Pıtrağın üzerindeki dikenle-rin kötü gözü uzaklaştırdığına inanan Anadolu insanı onu nazarlık motifi olarak da kullanmıştır. Pıtrak; eşkenar dörtgen, kare, dikdörtgen şekillerinin dışında belirli uzunlukta yan yana sıralanmış çubuklar şeklinde yer almasıyla oluşan motiftir.⁹ “Pıtrak gibi” deyimini ağaçlardaki meyve bolluğunu ifade etmektedir. Anadolu insanı halı ve kilimlerinden yaptığı ürünlerde (çuvalla-rında, tandır örtülerinde, ekmek üstüne kapanan cicim dokumalarında) bunu sıkça kullanmıştır.

Bindallı “Gençlerin mutlu bir yuva hayallerinin hikâyesi...” Evlenme ça-ğındaki genç kızlar ve delikanlılar için bu kilime “bindallı” denilmiştir. Bilindiği üzere Türk geleneklerinde, kök ve dal simgeleri soyu tasvir etmek için kullanılmıştır. Kilim desenindeki, dörtgen figürler gençlerin ailelerini simgeler. Di-

ğer altıgen figürler ise evlenecek çiftlerin çocukları olacağını gösterir. O nedenle bu figürler, yeni evlenen gençlerin bin dal gibi köklenip çoğalacaklarını simgeler. Kilimin dokuma biçiminden dolayı bahsi geçen motifler geometriktir.

Başaklı “Bolluk ve bereketin hikâyesi...” Türklerin tarıma ve toprağa verdiği değer, “başaklı kilim” adındaki bu kilimle anlatılır. Kilimde, toprak ve topraktan elde edilen ürünün önemi vurgulanır. Kilimin etrafında-ki kırmızı zemin sıcaklığı, sevgiyi ve dokuyanın bütün zorluklara karşı da-yanma gücünü ifade eder. Yeşil zemin, çimenleri, beyaz su yolu nehri, nehir kenarındaki figürler ise su kenarındaki çiçekleri, orta zemin ise toprak rengidir ve tarlayı temsil eder. Tarlada yeti-şen ürünler, başaklar, çiçekler ve lâle modelleri kullanılarak dokuyucunun, toprak verimliliğini bolluğu ve bereketi kilime yansıtarak dokuduğu bir kilim modelidir. Türkler tarafından bere-ket sembolü olarak kabul edilen nar, incir, üzüm, hurma, zeytin, dut, kavun, karpuz gibi meyvelerin yanında buğday başağının da çok önemli bir yeri vardır. Bu meyvelerden incir, zeytin, üzüm, hurma, nar ve buğday başağının adı Kur’ân-ı Kerim’de de zikredilir.

Milattan önceki yıllarda, doğaya karşı bir korunma aracı olarak gelişen dokuma zanaatı, insanoğlunun ken-dini fark etmeye başlaması ile birlikte estetik kaygıların da güdüldüğü bir hâl almış ve bir sanata dönüşmüştür. Anadolu’nun İslâmlaşmasından önce de çok gelişmiş olan kilim dokumacılığı, Türklerin bölgeye yerleşmesi ile birlikte farklılaşma eğilimi göstermiş ve daha

Bayat boyu, bitki köklerinden renkli boyalar elde etmeyi ve dokumaya desen vermeyi başararak en sağlıklı ve en güzel ürünü insanlığa armağan etmiştir.

da gelişmiştir. Türk-İslâm kültürünün Anadolu’ya hâkim olmaya başladığı yıllar, halı ve kilim gibi ürünlerde kul-lanılan motiflerin tabiatın esinlenerek işlendiği zamana denk gelmektedir. Sadece dokuma kültüründe değil, tüm el sanatlarında da neredeyse bu değişimi görmek mümkündür. Bu tarihten sonra, dokumalarda kullanılan bitki motifleri hatırı sayılır bir ölçüde artış göstermiş; tezhip, hüsn-i hat, ebru, minyatür gibi geleneksel el sanatlarımızla birlik-te günümüze kadar bu durum devam etmiştir.

- ¹ Nebi Bozkurt, “Kilim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVI, s.
- ² Kadir Sevim-Ayla Canan, “Anadolu’da Üretilen Kilim Motiflerinden Buğağı Motifi ve Bu Motiften Çıkan Seramik Çalışmalar”, *İdil Dergisi*, S. 2, s. 60-70, 2013.
- ³ Fusun Erolan Gülen, “Vakıflar Genel Müdürlüğü Halı ve Kilim Koleksiyonundaki Kilim Örneklerinin Desen, Renk ve Kompozisyon Açısından İncelenmesi”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- ⁴ Ayla Canay, “Anadolu’da Üretilen Kilim Motifleri ve Seramik Sanatında Yorumlanması”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- ⁵ H. Feriha Akpınarlı-Zeynep Balkanal, (2012), “16-18. Yüzyıllarda İstanbul’da Üretilen Kumaşlarda Bitkisel Bezemelerin İncelenmesi”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi (Balkan Özel Sayısı-I)*, S. 3, s. 194-196, 2012.
- ⁶ “Yün İpliğin Kök Boya ile Bayat Kilimine Yolculuğu”, www.haberturk.com (erişim, 15 Mart 2017).
- ⁷ Sultan Yurteri-Filiz Nurhan Ölmez, “Türk Dokumalarında Ağaç Motifi”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri*, c. III, s.1446, 2008.
- ⁸ Sultan Yurteri-Filiz Nurhan Ölmez, “a.g.m”, s. 1447.

Hayat ağacı kiliminden detay.

Başaklı kiliminden detay.